

UDK:9(5753141)

## SAMARQAND MADRASALARI TARIXIDAN

**Sh.S.G'afforov**

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti professori, tarix fanlari  
doktori

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada O'zbekiston hududida qadimgi davrdan boshlab maktab va madrasalar faoliyat ko'rsatganligi keltirilgan. Shuningdek, Samarqanddagi Mirzo Ulug'bek madrasasi faoliyati manbalar asosida tahlil kilingan. Mirzo Ulugbek madrasasi va Samarkanddagi boshqa madrasalarning keyingi asrlardagi faoliyati, ularning XX-asrning 20-yillarida mavjud bo'lganligi kayd etilgan. Maqolada Samarqand davlat universiteti Mirzo Ulug'bek madrasasi vorisi ekanligi xulosalangan.

**Kalit so'zlar:** Madrasai ulum, madrasai muallimun, mutavalli, mudarris, Shamsiya, a'lo, adno, avsad, mushkulot, universitet.

## THE HISTORY OF MADRASAHS OF SAMARKAND

**Abstract.** This article states that schools and madrassas have existed in Uzbekistan since ancient times. Also, the activity of Mirzo Ulugbek madrasah in Samarkand was analyzed on the basis of sources. It is noted that the activity of Mirzo Ulugbek madrasah and other madrasas in Samarkand in the following centuries, they existed in the 20s of the XX century. The article concludes that Samarkand State University is the successor of Mirzo Ulugbek Madrasah.

**Keywords:** Madrasai ulum, madrasai muallimun, mutavalli, mudarris, Shamsiya, alo, adno, avsot, mushkulot, university.

## ИЗ ИСТОРИИ МЕДРЕСЕ САМАРКАНД

**Аннотация.** В статье говорится, что школы и медресе существовали в Узбекистане с древних времен. Также на основании источников была проанализирована деятельность медресе Мирзо Улугбека в Самарканде. Отмечается, что деятельность медресе Мирзо Улугбека и других медресе Самарканда в последующие века существовала в 20-х годах XX века. В статье делается вывод о том, что Самаркандский государственный университет является правопреемником медресе Мирзо Улугбека.

**Ключевые слова:** Медресаи улум, медресеи муаллимун, мутавалли, мударрис, Шамсия, ало, адно, авсот, мушкулот, университет.

Mamlakatimiz qadim ilm-ma'rifat, madaniyat markazlaridan biri sifatida o'zining shonli tarixiga egadir. Shu sababdan yurtimizdan ko'plab buyuk zotlarning, mutafakkirlarning yetishib chiqqani ham bejiz emas. Sababi yurtimizda qadimdan ilm-fan, madaniyat, ma'naviyatning shakllanishi uchun tarixiy asos mavjud edi.

Jumladan, o'quv maskanlari, madrasalarning faoliyati, ulardagi ta'lim tizimi, shakli hamda o'quv jarayoni xususida ham shunday fikr bildirish mumkin. Biz masalaning shu jihatlari alohida e'tibor qaratishni maqsad qildik.

Sharqda, jumladan, O'zbekiston hududlarida ta'lim tizimi bizgacha yetib kelgan manbalar asosida qator olimlar tomonidan tadqiq etilib, ularning natijalari turli tillarda nashr qilingan [1].

Ba'zi madaniyat va ta'lim tarixiga oid asarlarda, islom o'lkalarida madrasalarning vujudga kelishini X asrga tegishli bo'lib, birinchi madrasalar Nishopurda bunyod etilganligi qayd qilinadi. Ammo tarixiy manbalarning, jumladan Narshaxiyning «Tarixi Buxoro» asarida keltirilishicha, X asrdayoq Buxoroda madrasalar bo'lib, ulardan biri madrasai Farjak 937 yilda sodir bo'lgan yong'in vaqtida ancha zarar ko'rgan [10, B. 84.].

Ta'lim tizimining muhim bosqichlaridan biri bo'lgan madrasalarning diyorimizdagi ikki muazzam shaharda - Samarqand Buxoroda, islom dunyosida birinchilardan bo'lib bunyod etilishi VIII asrning oxiri va IX asrning boshlariga to'g'ri keladi.

Ta'lim-tarbiya tizimi uch bosqich hamda uning uch muassasasi-ibtidoiy maktab, o'rta yoki o'rta maxsus ma'lumot beruvchi madrasa va madrasai oliyalardan iborat bo'lgan. O'rta maxsus ta'lim madrasalari "madrasatun harbiya" (harbiy bilim yurti), "madrasatun muallimin" (pedagogika instituti) shaklida, yuqori bosqich ilm maskani-universitetlar esa "madrasai ulum" ("ilmlar madrasasi"- dorilfunun) nomi bilan mavjud bo'lgandir [4].

Bularning hammasi Vatanimiz hamda boshqa Turkiston xalqlari o'tmishidagi ta'lim tizimi mukammal va yetuk bo'lganidan va u o'sha davr hayoti talabiga to'la javob berganidan darak beradi.

Ta'lim tizimi tarixining eng porloq va takomilga yetgan bosqichi, shubhasiz buyuk sohibqiron Amir Temur va temuriylar davriga to'g'ri keladi.

XIV asrning oxirida Movarounnahrda Amir Temur saltanati o'rnatilgach, mamlakatni birlashtirish va turli yurishlar uyushtirish bilan bir qatorda, poytaxt sifatida belgilangan Samarqandni obod qilish maqsadida turli xildagi qurilishlarni amalga oshirish, ta'lim tizimini yaxshilash, unga daxldor bo'lgan bilim o'choqlarini qurish sohasida ham keng miqyosdagi ishlar amalga oshirildi. Buning natijasida Samarqand atrofida Zahiriddin Muhammad Bobur «Boburnoma»sida tasvirlagan 12 ta bog' va qasrlar, shahar Arki, jome' masjidi, hazrat Muhammad payg'ambarning amakilari Abbosning o'g'li Qusam – Qusam ibn Abbos maqbarasi (hozirda bu Shohi Zinda nomi bilan mashhur) va uning atrofida qator maqbaralar, Samarqand tosh qo'rg'oni - Chaqar mavzeida Oqsaroy kabilar Amir Temurning bevosita topshirig'i bilan bino qilindi.

Natijada Amir Temurning xotinlari – malikalardan Saroymulxonim (madrasa), Tuman oqo (xonaqoh va qulohfurushon timi), amirlaridan Idigu Temur, Firuzshoh (madrasa), nabirasi Muhammad Sulton (madrasa), amaldorlaridan Samarqand sadri mavlono Qutbiddin (madrasa) va boshqalar tomonidan bir qator inshootlar, xususan madrasalar bunyod etildi.

Bu madrasalarning bunyod etilishi bejiz emasdi. Chunki Amir Temur saltanatiga asos solinib, u kengaytirilar ekan, uni yanada mustahkam idora etish uchun zarur bo'lgan amaldorlar, ziyolilarni yetishtirishga bo'lgan ehtiyoj ham paydo bo'ldi. Ikkinchidan esa, Amir Temur muhtasham imoratlar, bog'larni barpo etish bilan saltanatning ulug'vorligini, kuch-qudrati va iqtidorini namoyish etishni ham nazarda tutgan edi. O'zining bu maqsadlarini amalga oshirish uchun esa boshqa mamlakatlardagi mashhur olimlar, tabiblar, hunarmandlar, xullas iqtidorli mutaxassislarni o'z poytaxti Samarqandga olib kelardi. Shuning uchun Samarqandda Movarounnahr, Xuroson, Rum, Eron, Shom, Hindistonning turli shahar va kentlaridan bo'lgan mutaxassislar to'planib qolgan edilar. Jumladan, olimlardan Sa'diddin Mas'ud Taftazoniy, Sayyid Sharif Jurjoni, Salohiddin Muso Qozizoda-i Rumi, Abu Sayid ibn Burhoniddin Sog'arjiy, mavlono Kamoliddin Keshiy; hunarmandlardan me'mor va muhandislar Fahri Ali, Olim Nasafiy, Muhammad ibn Mahmud Isfahoniy; naqqosh va xattotlar Yusuf Sheroziy, Muhammad bin Hoji Bandgir al-Tug'ro-i Tabreziy va boshqalar. Bu mutaxassislardan unumli foydalanish uchun esa barcha sohalar, jumladan, ta'lim tizimini yanada jonlashtirish, yangi-yangi asarlar yozib, Amir Temur va temuriyzodalar shuhratini yanada baland ko'tarish maqsadida madrasalar qurilishiga katta e'tibor qaratilgan edi.

Sohibqiron davrida qurilgan madrasalarning ayrimlari 20-25 tolibi ilmga mo'ljallangan bo'lsa (Muhammad Sulton madrasasi), ba'zilar 100 tagacha tolibi ilmga mo'ljallangan (Idigu Temur, Qutbiddin Sadr, Saroymulkxonim madrasalari). Madrasalar ma'lum darajada ixtisoslashtirilgan ko'rinadi, jumladan, boshqaruv kadrlarni tayyorlash (Mavlono Qutbiddin Sadr madrasasi), umumiy mutaxassislar tayyorlash (ziyoli, imom, olim, maktab o'qituvchisi) va boshqa sohalar (Idigu Temur, Saroymulkxonim madrasalari) tarzida.

Madrasalarda darslar uch tilda – arab, fors va turkiy (o'zbek) tillarda olib borilgan. Har bir madrasada uning vaqfnomasidan belgilangan daromadlarga hamda ixtisosiga qarab tolibi ilmlar soni – miqdori belgilangan. Shunga muvofiq tarzda ularda Sadr-mutavvali, mudarris, mu'id, hofiz, imom, noqit, mujovir, farrosh, musdir va boshqalar soni ham belgilangan. Sadr-mutavvaliga mudarrislar va boshqa xodimlarni ishga qabul qilish, madrasani ta'mirlab turish vazifalari ham yuklatilgan [7, S. 66].

Markaziy Osiyo xalqlari ta'lim tizimidagi «oltin asr», shubhasiz, Mirzo Ulug'bek (1409-1449) davridir. Ulug' olim va davlat arbobi, buyuk bobokalani kabi ilm-fan va ma'rifat homiysi Mirzo Ulug'bekning Movarounnahrdagi 40 yillik hukmronlik davrida mamlakat o'sha davr dunyo sivilizatsiyasining eng peshqadam o'rinlarida turar edi. Olim va hukmdorning sa'y-harakatlari tufayli Samarqand butun musulmon Sharqining ilm-fan va madaniyat markaziga aylandi.

Mirzo Ulug'bek Samarqandda to'plangan ilmiy kuchlar, mohir muhandislar maslahati bilan mamlakatda, jumladan poytaxt Samarqandda ta'lim tizimi va ilmiy tadqiqotlarning samarali tarzda amalga oshirish maqsadida keng ko'lamli qurilish ishlarini boshlab yubordi. Shunisi borki, bu ishlarni boshlashdan oldin, ta'lim tizimi va ilmiy tadqiqotlar uchun madrasa va madrasa majmualarining maqsadi, vazifasi,

joyi, me'morlari hamda har bir inshootning o'sha davrda qo'lga kiritilgan tajribalar va nazariy jihatdan asoslangan bo'lishiga katta e'tibor qaratilgan. Bu ishda esa muhandislar sultoni G'iyosiddin Koshiy, mashhur me'mor va naqqoshlar Muhammad ibn Mahmud Isfahoniy, Ismoil bin Tohir bin Mahmud Isfahoniy, Yusuf Sheroziy, Muhammad bin xoji Bandgir va boshqalardan iborat guruh mavlono Salohiddin Muso Qozizoda-i Rumi va Mirzo Ulug'bekning bevosita rahbarliklarida istiqbolli rejalarni yaratdilar.

Abdurazzoq Samarqandiy (1413-1482) o'zining «Matla' us-sa'dayn va majma' ul-bahrayn» asarida shunday yozadi:

«(Mirzo Ulug'bek) Samarqand shahrining ichida, shaharning o'rtasi va maydonining markazida, Arki Oliyga yaqin joylashgan Sar-i davonik deb atalgan mavzeda bir-biriga ro'baro' madrasa va xonaqoh bino qildi». Samarqanddagi madrasa o'z ko'lami va inshootlarining ko'pligi tufayli 1417-1420 yillarda qurib bitkazilgan.

Madrasa me'moriy jihatdan nihoyatda muhtasham bo'lib, naqqoshlik xattotlik, toshyo'narlik, yog'ochkorlikning eng oliy namunasidir. Madrasa egallagan maydon sathining tarhi 81x56 metr bo'lib, uning old tomoni – peshtoqi kun chiqarga qaratilgan. Peshtoqda yulduzli osmon – ko'k tasviri, kirish darvozasi yog'ochda o'ymakorlik san'ati asosida tayyorlangan. Old tomoni qismining janub va shimol tomonlarida uch qavatli ikkita guldasta minora, ularning yonlarida ikkita go'zal gumbaz, madrasaning janubiy va shimoliy yon tomonlarida peshtoqli kirish darvoza va ayvonlar, madrasa hovlisi kun botar tomonining janub va shimolida esa yana ikkita guldasta-minora hamda ikkita gumbaz.

Madrasaning ikki qavatida 55 ta hujra bor. Har bir hujra o'z navbatida, ikki qavatdan iborat. Birinchisida qoznoq, va mutolaa, suhbat o'rni joylashgan bo'lib, ikkinchi qavat – yotoqxonadir. Bir hujra ikki kishining yashashi uchun mo'ljallangan.

Madrasaning to'rt tomonida to'rtta darsxona, kun botar tomonida esa masjid mavjud. Mirzo Ulug'bekning Samarqanddagi madrasa majmuasining boshqa madrasalardan farq qiluvchi xususiyati uning rasadxonani ham o'z tarkibiga olganligida deb uqtirilgan edi. Shu fikrning tasdig'i sifatida XVII asrda yashab ijod etgan shoir, adabiyotshunos va muarrix mavlono Mutribiy Samarqandiyning «Tazkirat ush-shuaro» asaridagi ajoyib bir ma'lumot matnini keltirish o'rinlidir. Mavlono Mutribiy shunday yozadi: (*mazmuni*) "Atorud fatinatli rasad bog'lovchilar va Mushtariy xislat Qamar surat axtarshunoslar yetti iqlim va Yer ma'murasi suratini sultoni shahid Ulug'bek Ko'ragonning Samarqand-i firdavsmonanddagi madrasasini devoriga shunday tasvir etganlar (alohida betda yetti iqlim xaritasining bu surati berilgan)"[8]. Mavlono Mutribiyning yozganlariga ishonmoq kerak. Ulardan ko'rinadiki, madrasada yetti iqlim xaritasi suratining chizilgani rasadxona ishga tushib, yetti iqlim samtlari aniqlangandan so'ng uning xaritasi tuzilgan hamda bu xarita nusxasining surati madrasa devoriga chizilgan. Madrasa davrlar o'tishi bilan bir necha marta ta'mirlanganligi natijasida bu surat yo'qolgan – ko'chirilib ketgan bo'lishi mumkin. Shuning uchun hozirgi kunda madrasa devorida chizilgan yetti iqlim xaritasi surati saqlanmagan.

Madrasa ish boshlaganda tolibi ilmlarning bilim saviyasi – darajasi aniqlanib, ular uch guruhga - a'lo (yuqori), avsat (o'rta) va adno (past) ga ajratilgan. Bu o'rinda shuni ham eslatish joizki, tolibi ilmning qaysi guruhga mansubligini bilish maqsadida, ular imtihon qilinganlar. Imtihonni mavlono Qozizoda Rumiy rahbarligidagi maxsus hay'at o'tkazgan. Tolibu ilmlarni imtihondan o'tkazish marosimida ba'zan Mirzo Ulug'bek ham qatnashgan.

Madrasada o'quv jarayoni yetti oy davom etgan. U mezon oyining birinchi kuni (21 sentyabr) boshlanib, hamal oyining birinchi kunigacha (21 mart) davom etgan. Hamal oyidan (21 martdan) mezon oyigacha (21 sentyabr) bo'lgan muddat ta'til hisoblanib, tolibi ilmlar turli ishlar (dehqonchilik, hunarmandchilik, masjid imomligi va boshqalar) bilan shug'ullanganlar.

Madrasada ta'lim olish muddati uch bosqichni – adno, avsat, a'lo nazarda tutgan holda 8 yil belgilanib, shu muddat ichida tolibi ilmga oylik va ulufa belgilangan.

Madrasani xatm qilgan tolibi ilmlarga dars o'qishi, ya'ni mudarrislik qilish mumkinligini bildiruvchi ijazatnoma – diplom berilgan. Ijazatnoma – diplomda tolibi ilm tomonidan o'zlashtirgan ilm va o'rgangan asarlar nomi yozilgan. Ana shunday ijazatnoma – diplomlardan biri, ya'ni mirzo Ulug'bek madrasasining bosh mudarrisi Salohiddin Muso Qozizoda Rumiy tomonidan 1435 yil tarixi bilan berilgan ijazatnoma hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalari fondida saqlanayapti.

Mirzo Ulug'bek vafotidan (1449) so'ng ham madrasa o'z faoliyatini davom ettirdi. Mavlono Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" asarida (1487 yil) xabar berishicha, bu davrda (1487 yilda) Mirzo Ulug'bek madrasasida 100 dan ko'proq tolibi ilm tahsilni davom ettirgan. Bu tolibi ilmlarga esa Xoja Fazlulloh Abu Laysiy, Ali Qushchilar bilan birga Mir Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois"ida yozilishicha, mavlono Xoja Xurd ham mudarrislik qilgan. Jumladan, Mir Alisher Navoiy Samarqandda bo'lib, ta'lim olgan vaqtdan (1465-1469 yillar) Mirzo Ulug'bek madrasasining bu mudarrisidan ham bahramand bo'lgan. Mir Alisher Navoiy yozadi: "Xoja Xurd - Samarqand taxtining yakkalama qozisi va Ulug'bek Mirzo madrasasining mudarrisidir. Bovujudi fazlu kamol aql va donish hullasi bila orastadur va bovujudi zuhdu tavqo husni ahloq zevari bila piyrostadur... Faqir (Mir Alisher Navoiy) ning "Vaqfiya"-sining tas'hehin qilurda"min vaqf-i Alisher" tarix topibdur". [2, bet 182].

Keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki yurtimizda oliy ta'lim tizimining qadimiyligi va ular o'zining ajoyib an'analariga egaligita'riflangan. Shu fikrdan ham Turkistondagi ta'lim tizimining dunyoning boshqa hududlarida (aytaylik, Xitoy, Misr, G'arbiy Yevropa) hukm surib kelgan maorif tizimlaridan hech bir tarafdin ortda emasligi, balki ba'zi jihatlari (tillarni o'qitish, ta'lim jarayonini moliyaviy ta'minotini tashkillashtirish) nuqtai nazaridan ulardan ustun ekanligi namoyon bo'ladi.

Turkistonning milliy maktablari hamda madrasalar tarixi xususida V.P.Nalivkin, A.P.Xoroshxin, K.E.Bendrikov qaydlari o'zining keng qamrovligi, aniqligi va dalillarga boyligi bilan alohida ajralib turadi.

"Samarqand, Sirdaryo va Farg'ona viloyatlaridagi, - deydi V.P.Nalivkin o'z xotiralarida, madrasalarning umumiy soni 189 ta bo'lib, shundan Farg'onada 118 ta, Samarqandda 50 ta, Sirdaryo viloyatida esa 21 ta madrasa joylashgandir. Madrasalardan Qo'qonda 34 tasi, Marg'ilonda 25 tasi, Samarqandda 22 tasi, Andijonda 18 tasi, Namanganda 14 tasi, Toshkentda 14 tasi va 10 tasi Xo'jand shahrida bino etilgan" [9, S. 49-60].

A.P.Xoroshxin o'zining "Turkiston o'lkasiga taalluqli maqolalar to'plami"da [1, S. 41]. Xiva xonligi va Buxoro amirligi hududlarida taxminan 200 ta shunday madrasalar faoliyat ko'rsatganligini ta'kidlab o'tadi.

Samarqand viloyatining Gulxandoz va Nov qishloqlarida 1853 yili, Kattaqo'rg'on uezdining Payshanba qishlog'ida 1891 yili, Panjikentda 1852 yili hamda 1877 yilgacha O'ratepa va Urgutda oltita madrasa ochilgan. Sirdaryo viloyatining - Abdiq volostida 1848 yilda, Bo'kada 1863, 1870 yillarda, Zangiotada 1835 yildan to 1850 yilgacha 3 ta madrasa ochilgan ekan. Chimkent uездida 1875 yilda, Toshkent uездining Kultepa qishlog'ida 1840 yilda, Pskentda va Turkiston shahrida 1821 va 1875 yillarda, Chinozda esa 1874-1878 yillarda yangi madrasalar faoliyatini boshlagan" [3, S.75.]. 1892-93 o'quv yili Samarqand viloyatining reviziyasiga ko'ra, viloyatda 58 ta madrasa mavjud bo'lib, ulardan 40 tasi shaharlarda va 18 tasi qishloqlarda joylashgan. Viloyat barcha madrasalarining o'rtacha yillik daromadi 28555 so'mni tashkil qiladi. Ularning ichida o'n ikkita madrasa 2000 so'mdan ortiq daromadga ega bo'lsa, yettita madrasa 100 so'mdan 2000 so'mgacha daromadga egadir. Shundan 9 ta madrasaning esa hech qanday daromadi yo'qdir" [11, S. 124-126.]. Keltirilgan dalillardan shu narsa ko'zga tashlanadiki, o'lkadagi madrasalar faoliyati ham iqtisodiy, ham ma'rifiy tomonlardan bir-birida keskin farqlangan. Ularning faoliyatiga o'qitish usuli va moliyaviy-moddiy ta'minlanish darajasi nuqtai nazaridan nazar solsak, yana bir tarixiy haqiqat qaror topadi.

Endi an'anaviy maktablar va madrasalarning o'qitish jarayoni va dasturlari haqdagi S.M.Grameniskiyning qaydlari diqqatga sazovor [5, S. 54]. Maktab va madrasalarda dastlabki o'qish ishlari bolalarga harflarni o'rgatish bilan boshlangan. Harflar to'liq o'zlashtirilgach, arab tilida Haftiyak, keyin esa fors tilida Chor kitoblar yod olingan. Yuqori sinflar uchun esa Bedil, Hofiz Sheroziy, Sa'diy, Alisher Navoiy, So'fi Olloyor kabi klassik ijodkorlar asarlari mutolaasi o'rgatilgan.

Senator K.K. Palen yuqorida nomini zikr etilgan kitobida madrasalardagi o'qish usuli uch bosqichga bo'ladi.

Birinchi bosqich - "Adno" deb yuritilib, bu bosqichda toliblar 2, 4, 5 yil o'qishgan. Darslar asosan arab, fors tillarida olib borilgan. Bu yillarda arab tili grammatikasi, fors tili o'rganilgan. Arab tilidagi "Zanjoni", "Ixlabi", "Avomil", "Harakat", "Kofiya" (uning sharhi hisoblangan "Sharh - mulla" ham) va fors tilidagi "Avvali ilm" kabi asarlar mutolaa qilingan.

Ikkinchi bosqichda - tolibi ilmlar fiqh masalalari bilan mashgʻul boʻlib, islom qonunshunosligidan saboq olganlar.

Uchinchi bosqichda "Shamsiya" va uning sharhi hisoblangan "Hoshiya" hamda "Mushkilot" ni oʻrganganlar.

Shuningdek, "Aqoid" (dogmatika), "Tahzib" (dialektika) "Hikmatul-ayn" va astronomiyaga oid asarlarni oʻqiganlar, kosmografiyaga bagʻishlangan umumiy bilimlar olishgan. Mantiq faniga ham eʼtibor qaratilib bu soha boʻyicha: "Tavzih", "Hadis", "Qiyos" va "Tavsifi qozi Boyzaviy" lardan maʼruzalar tinglangan. Fiqh oʻrganuvchilar uchun esa koʻproq quyidagi kitoblar dastur vazifasini oʻtagan: "Fiqxi Kaydoni", "Muxtasar ul-viqoya", "Hidoyai sharif" va boshqalar.

Toliblar ilmi hisob va tibbiyot bilan ham shugʻullanganlar. Ayniqsa klassik shoirlarning gʻazallari va dostonlari qunt bilan oʻqitilgan. Oʻquv yili oktyabrda boshlanib, aprelda tugagan. Oʻqish haftaning toʻrt kuni: yakshanba, dushanba, seshanba va chorshanba kunlari olib borilgan. Ramazon va Qurbon hayitlarida ikki haftalik taʼtillar berilgan.

K.P.Fon Kaufman N.I.Ilminskiyga Turkistonga kelib mahalliy shart-sharoitlarni oʻrgangandan soʻng, oʻqitish ishlarining aniq bir reja yoʻnalishini ishlab chiqishga daʼvat etadi. Ana shu taklifga binoan N.I.Ilminskiy 1868 yilning bahorida K.P.Fon Kaufmanga bir qator xomaki reja va fikrlar bitilgan xatni yubordi. N.I.Ilminskiyning takliflarida Oʻrta Osiyodagi maorif ishlarini keng koʻlamda missionerlik yoʻli bilan olib borish kerakligi uqtiriladi. Bundan koʻzlangan maqsad esa, mahalliy musulmon maktablarini ehtiyotkorlik bilan nasroniy tipidagi maktablarga aylantirish edi. Uni amalga oshirish uchun oʻquv ishlariga boshchilik qilishga Qozon diniy akademiyasidan chiqqan, tatar va arab tillari, madaniyati bilimdoni I.S.Yastrebov tavsiya etiladi. Biroq Fon Kaufman I.S.Yastrebovni Turkistonga olib kelishga erisha olmaydi. Chunki I.S.Yastrebov oʻsha yillar Rossiya hukumatining maʼsul lavozimlaridan birida, yaʼni Rossiyaning Turkiyadagi konsulxonasida kotib vazifasida xizmat qilar edi. Shu bilan birga Turkistonda oʻquv ishlarini tashkil qilish boʻyicha Kaufmanning qarashlari, Ilminskiyning taklifiga muvofiq kelmaydi. Fon Kaufmanning fikricha, mahalliy aholining diniy qarashlariga yetkaziladigan ozgina tazyiq ham mustamlakachilarga nisbatan mahalliy xalqning nafrat va dushmanligi uygʻotish mumkin edi.

N.I.Ilminskiy Turkistonda maorif tizimi rejalarini ishlab chiqib uni amaliyotga tatbiq etish mushkulligini his qiladi va 1869 yilning avgust oyida general-gubernator Kaufmanga rad javobi bildirilgan oʻz xatini yoʻllaydi [6, S. 113-114].

Shundan soʻng, Turkiston maʼmurlari bu ishni oʻz kuchlari bilan hal qilishga kirishadilar. 1870 yilda oʻquv ishlarini tashkil etish boʻyicha alohida Komissiya tuzildi. Komissiya xulosasiga koʻra, oʻlkadagi xalq taʼlimi Rossiya imperiyasining manfaatlariga boʻysundirilishi kerak edi. Shu bilan birga mahalliy diniy qarashlariga hech qanday tazyiq oʻtkazilmasligi taʼkidlanib,

mahalliy musulmon maktablari rus hukumatining yordamiga umid qilmasligi nazarda tutildi.

1874 yilning 20 noyabrida Rossiya imperiyasi tarkibidagi barcha musulmon o'quv yurtlarini Rossiya Xalq maorifi Ministrligi tasarrufiga o'tkazish haqida qonun chiqarildi. Podshoning huzurida Turkistonni egallashda ko'rsatgan xizmatlari uchun alohida vakolatlarga ega bo'lgan general Kaufman Turkiston o'lkasida bu qonunga amal qilmaslik haqida o'zining buyrug'ini chiqaradi. Keyinchalik Fon Kaufman bu buyruqni imperiya manfaati va xavfsizligi hisobga olib chiqarilganligi haqida podshoga izoh beradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, O'zbekistonda keyingi yillarida ta'lim tizimida keskin o'zgarishlar bo'lyapti. Maktabgacha ta'lim tashkiloti, 11 yillik o'rta maktablar, Prezident maktablari, ixtisoslashgan matematika maktablarining ochilishi, Ulug'bek nomidagi xalqaro astronomiya olimpiadalarining o'tkazilishi alohida ahamiyatga ega. Shu o'rinda masalaning yana bir jihatiga to'xtalib o'tish joyizdir. Yurtimiz dunyoning eng qadimiy oliy ta'lim tizimiga ega maskanlaridan biri ekan, biz ana shunday ta'lim tarixini o'rganishimiz kerak va ularning tarixdagi maqomini o'z o'rniga qo'yib, ularning tashkil topgan sanalarini yubiley darajasiga olib chiqish kerak. XV asr oliy ta'lim tizimidagi madrasalar, jumladan, Mirzo Ulug'bek madrasasi haqiqatan ham o'z davrining universiteti hisoblangan. O'rta asrlarda yevropa mamlakatlarida cherkovlar qoshida vujudga kelgan maktablarni universitetlar deb atadi. Samarqanddagi Ulug'bek madrasasida diniy va dunyoviy ilmlar o'qitilgan. Ushbu an'anaviy ilm dargohlari bo'lgan madrasalar XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlarida ham oliy ta'lim muassasasi sifatida faoliyat yuritgan. Yevropadagi universitetlar, jumladan, Varshava universiteti yuz yillab faoliyatini to'xtatgan. Samarqanddagi Ulug'bek madrasasi faqat XVIII asrning 20-30 yillarida jung'orlar hujumi davrida vaqtincha to'xtatgan. Keyin esa XVIII asrning 50-yillarida davom ettirib XX asrning 20-yillarigacha mavjud bo'lgan.

### Adabiyotlar ro'yxati

1. Mez A. Die Renaissance des Islams. 1922. Бу асар Д.Е.Бертельс томонидан рус тилига ўгирилиб, «Мусулманский Ренессанс» номи билан Наука нашриётида (Москва, 1966) chop etilgan; В.В.Бартольд. Сочинения. Т.П, ч.2. – М., 1964; Абдуллаев В., Валиходжаев Б. Дыхание веков. Самарканд 1970; E.Ihsanog'lu, Osmanli egitim muesseseleri. Kp.: Osmanli devleti ve medeniyeti tarihi, 2 cilt, Istanbul, 1998, ss. 232-251.

2. Алишер Навоий. Мажолис ун -нафоис. Илмий танкидий матни. Т.: ФАН, 1961. Б. 182 (араб алифбесида).

3. Бендриков К.Е. Очерки истории народного образования в Туркестанском крае. - М., 1961. С. 75.

4. Валихўжаев Б. Н. Темурийлар қурғон мадрасаи олиялар // Маърифат, 2001. 4 апр.

5. Граменицкий С.М. Положение инородческого образования в Сырдарынской обл.. Т.: 1916. С. 54.

6. Знаменский Н.Б. Участие Н.И.Ильминского в деле инородческого образования в Туркестанском крае. – Казань, 1900. Ч.4. С. 113-114.
7. Мукминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. /Вакф-наме/ Т.: Наука, 1966. С. 66.
8. Мутрибий. Тазкират уш-шуаро. Қўлёзма. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фонди. Инв.2253. 158 а-в бетлар. Бу ҳақда қаранг: Валихўжаев Б. Сурати ҳафт иқлим дар мадрасаи Мирзо Улуғбек // Овози Самарқанд, 1992. 18 апр..
9. Наливкин В.П. Сведения о состоянии туземных мадрасе Сыр-Дарьинской области в 1890-91 учебному году. 1916. С. 49-60.
10. Наршахий. Бухоро тарихи. Т., 1966. Б. 84.
11. Отчет по развитию Туркестанского края, произведенный по величайшему повелению сенатором графмейст. графом. К.К. Паленом. Учебное дело. – СПб., 1910. С. 124-126.
12. Хорошхин А.П. Сборник статей касающихся до Туркест. края. СПб., 1876. С. 41.